

ՊԱՏՄԱ-ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՍՈՂՈՄՈՆ ՄՐԿ. ՍՈՂՈՄՈՆՅԱՆ

(Կոմիտաս)

Շ Ն Ո Ր Հ Ա Լ Ի Ն՝

ՆՈՐԱ ԴԱՐԸ ԵՎ ՆՈՐԱ ԺԱՄԱՆԱԿ ՀՈՒՋՎԱԾ ԿՐՈՆԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ

(Աղբյուրք՝ Ընդհանրական, Շնորհալի եւ պարագայ իւր)

Ա.

ԺԱ. ԴԱՐԻ ՎԵՐՋԵՐԻ ԵՎ ԺԲ-Ի ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԲՆԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ. ՀԱՅՈՑ ՔԱՂԱՔԱ-
ԿԱՆ. ԱԶԳԱՅԻՆ ԵՎ ԿՐՈՆԱԿԱՆ ՎԵՃԱԿԸ

Րդեն ներսես Շնորհալուց երկու դար առաջ և նույնիսկ նորա ժամանակ Հայաստանում բավական թվով տեղացի և օտար թագավորություններ կային: Սորա թեպետ ամենքն էլ գործում էին հօգուտ յուրյանց ժողովրդի բարեկալության, ամենքն էլ ջանք էին թափում քաղաքականապես ընդարձակել և օտարի բռնությունը թոթափել, դարդարում ու շենացնում էին քաղաքները հոյակապ ու շքեղ շենքերով ու հեկեղեցիներով, բայց զրեթե բոլորն էլ զատ զատ, մեկը մյուսից անկախ, մինչև իսկ ոխերիմ թշնամի, միմյանցից երկրներ ու հողեր խլելով էին ձգտում աշխարհագրական սահմաններն ընդարձակել, առանց աչքի առաջ ունենալու այն, որ Արշակունյաց թագավորության ան-

կումից հետո երկար ժամանակ Հայաստանը, ժողովուրդը, իշխանական տոհմերն ինչպիսի՜ հարվածների տակ հեծում ու մաշվում էին, ինչպիսի՜ արյուն ու քրտինք թափելուց հեհո է, որ նախ պարսից Սասանյան բռնակալության, հետո արաբացիների ամիրա իշխանների անգթության և դադանաբարո թյուրք զորավարների ճիրաններից պրծած շունչ էին քաշում, դեռ նոր Հայաստանի անկյուններում մոխրի տակ թաղված կայծերը ցատկում, ավերակների միջից թագավորական թագն ու թուրը, դահն ու գավազանը բարձրանում և հիմք էին դնում Բագրատունյաց, Արծրունյաց, Սյունյաց, Աղվանից, Վանանդի, Չորագետի, Գուգարաց, Ուտյաց, Ռշտունյաց, Անձևացյաց թագավորություններն ու Խաչենի, Խլաթի, Մանազկերտի, Տարոնի և Սասունի իշխանությունները:

Այսքան մանր թագավորական և իշխանական տրոհումները հետզհետե հառաջ եկան: Նախ Բագրատունիք, որ հազիվ էին հաստատվել Արարատյան երկրում (885), մյուս իշխանական տոհմերն էլ, ազատ զգալով, իրենց արքայական թագի ետևիցն ընկան: Արծրունիք առաջինն եղան, որ ժ դարու սկզբին (908) անկախ տերություն հիմնեցին. սորանից ուղիղ 60 տարի հետո, նույնիսկ

1. Սողոմոն Սողոմոնյանի (Կոմիտաս) ներկա աշխատությունը— 1893 թվի ապրիլի 25-ին Ս. Էջմիածնի Գեորգյան Ճեմարանին ներկայացրած ավարտական շարադրությունն է, որը հայտնաբերվել է Հայկ. ՍՍՌ. Պետ. Մատենադարանում և հրատարակվում է առաջին անգամ:—ԽՄԲ.

Բագրատունյաց տունը հրկապառակեցավ և վանանդ գավառում առանձին թագավորություն ձևացավ (968) Կարս մայրաքաղաքով, այսպես էլ Արծրունիք բաժանեցան Ռշտունյաց և Անձնվայցյաց թագավորությանց, այսպես հետզհետե կազմվեցան Սյունյաց (970), Կյուրիկյան Բագրատունյաց (988) թագավորությունը կոտում և ապա մյուս մանր մունր իշխանություններն ու թագավորությունները կազմակերպվեցան:

Այս բազմազանությունը Հայաստանին չէր փնասի, եթե դոցանից յուրաքանչյուրը ներքին կառավարությունը պահելով, ընդհանուր խնդիրներում՝ ինչպես օրինակ՝ Հայրենիքի պաշտպանությունը, հզորագույնի՝ Բագրատունյաց գերիշխանությունը ճանաչելը, մի լինեին: Բայց հակառակ ուղղությամբ են գործում, որով թագի և գահի կործանման առիթ լինելով, դեռ նորակառույց թագավորական իշխանությանց հիմը չամրացած, մեկը մյուսի հետևից կորուստի անդունդ են գլորվում և քայքայվում: Հայաստանը հունաց ձեռքն է ընկնում Բագրատունյաց անկումից հետո. շուտով ստքա տեղի են տալի Պարսկաստանի սելջուկների արշավանքին, որոնք Տուշրիլի և Ալիաթլանի առաջնորդությամբ վայրենի հերոսախմբեր կազմած՝ երկիրը տակն ու վրա են անում: Հույները, որ երկրի տերն էին, չկարողանալով դեմ դնել սելջուկներին, քաշվում են և ձեռք վերցնում հրկրի պաշտպանությունից: Բայց կարողացան մի քանի քաղաքներ պաշտպանել և պահել, այն էլ Ալիաթլանի որդին՝ Մելիք-շահը գրավեց: Այսպիսով բովանդակ երկիրը տիրում են առանց զգվարության սելջուկները (1086—1092): Իսկ մյուս մանր իշխանություններն ու թագավորությունները, որոնք փոյություն ունեին, իսպառ ջնջվեցան թաթարների ժամանակ:

Բագրատունյաց թագավորության մարեւոց հետո, հայերն իրենց բախտն սկսեցին որոնել Հայրենիքից դուրս, օտար երկրների տակ: Գաղթականության շավիղն է բացվում այնուհետև հայերի համար, որոնք նեղվեցան մերթ հույն, մերթ թյուրք բռնակալ կառավարությունից: Գաղթում են մեծ մասով Կիլիկիա: Այս երկիրը հայերին վաղ ժամանակներից ծանոթ էր վաճառականական ճանապարհի վերա գտնվելու համար, ուստի այստեղ կամաց կամաց ամրապնդվեցին ետևիցն են ընկնում յուրյանց նոր Հայրենիքը, այսպիսով հիմնում են Ռուբինյանց հարստությունը, որ մոտ երեք դար տևեց (1080—1375):

Հայ գաղթականները ժառանգում են Կիլիկիան, բայց երկար ժամանակ մաքառելով

հույների, իկոնիայի և եգիպտոսի սուլթանների դեմ և շատ կոտորածով:

Ազգային գաղթականության հետ ի միասին, Հայրապետական Աթոռն էլ փոխադրվեցավ Կիլիկիա, որովհետև կաթողիկոսները քաղաքական իշխանությունից անբաժան և նորա հետ էին գործում: Այստեղ ինչքան Ռուբինյանց իշխանությունը գորացավ, այնքան էլ Աթոռն ազատ հաստատվեցավ: Թեպետ մի կողմից իշխանական Աթոռին կից, բայց սոցա լատինների հետ ունեցած խնամության և նույնիսկ նոցանից ակնածության պատճառով, պապական ազդեցությունը ենթարկվեցավ: Հույներն էլ հայոց նոր թշնամի համարելով, որ մի պատվար էին նոցա աշխարհակալական ճանապարհի առաջ, մեծ եռանդով թե՛ պապերը, թե՛ հույները կամենում են ձուլել, յուրյանց եկեղեցուն միացնել: Երկուսն էլ Եկեղեցու միություն պատրվակով ծածկում են յուրյանց նպատակները: Այս երկու կրոնական պահանջների ժամանակ, Ասորիքի հայոց մեջ էլ շփոթություն է ընկնում. վանազան հին հերձվածներն ու մոլորությունները կրկին (են) բուռնում և վիճաբանության առիթ լինում ոչ միայն հայոց և ասորոց մեջ, այլ նույնիսկ հայոց մեջ: Ժամանակի հայրապետները Գրիգոր Գ. և Ներսես Շնորհալի Պահլավունիները, մեծ եռանդով այս բոլորի դեմ կանգնում և առաջն են անում: Ասորիքի խռովությունները համարում են Ներսես Շնորհալու գրած թղթով, հոռուց և պապերի պահանջների համար էլ ժողով են փումարում. պաշտպանում են Հայաստանյայց Սուրբ Եկեղեցու ուղղափառությունը, հերքում նոցա անհիմն կարծիքները, չեն ընկճվում ո՛չ մեկին և ո՛չ մյուսին. այս դեպքում Արևելյան հայ եպիսկոպոսները թղթերով մեծ գործ են կատարում: Շուտով պապիքի համար հարմար առիթը բացվում է. խաշակիրները, Ս. Երկիրն ազատելու համար մահաբեղավանդների ձեռքից, Արևելք են գալիս և հայ պետերը քրիստոնյա եղբայրներին սիրով են ընդունում քաղաքական տեսակետով, բայց քաղաքականությունը վնասաբեր հետևանք է ունենում Եկեղեցու համար:

Այսպիսի ժամանակով, երբ Հայրապետական Աթոռը շրջապատված էր ներքին, քաղաքական և կրոնական արհամարքներով, հայրապետությունը վիճակված էր Գրիգոր Գ., Ներսես Շնորհալի և Գրիգոր Տղա Պահլավունիներին, որոնք ո՛չ պապերին ստրկացան և ո՛չ հոռուց պահանջը կատարեցին, այլ հայրենի Եկեղեցու անկախությունն ու սրբությունը ուղղափառ դավանության ամուր հիմքի վրա դրին:

Բ.

ՇՆՈՂԱԼՈՒ ԿՆԵՍԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ. ՆՈՐԱ ԵՐԵՅ ԵՂՔԱՅՐԸ՝ ԳՐԻԳՈՐԻՍ ԿԱ-
ԹՈՂԻԿՈՍ 1113-ԻՆ. ՍՅԱԼ ԼԵՐԱՆ ԺՈՂՈՎԸ 1114-ԻՆ ԵՎ ԱՂԹԱՄԱՐԻ ԿԱԹՈՂԻ-
ԿՈՍՈՒԹՅՈՒՆԸ. ՇՆՈՐՀԱԼԻՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ. ՇՆՈՐՀԱԼԻՆ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ. ՆՈՐԱ
ԳԻՐԲԸ ԳՐԻԳՈՐԻՍԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿ. ՆՈՐԱ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒ-
ԹՅՈՒՆԸ:

Ներսես Շնորհալին Պաշլավունի Ապի-
րատ իշխանի (Գրիգոր Բ. Վկայասերի քե-
տորդին) որդին էր: Նրա Կիլիկիո իշխանները
թյուրք և հույն ասպատակությունների
զորություն չկարողանալով դիմադրել, ամեն
մեկը քաշվեց յուր բերդը և սկսեց ամրացնել
արտաքին թշնամիների հարձակման դեմ
դնելու համար:

Ապիրատ Պաշլավունին էլ (Ներսես Շնոր-
հալու հայրը) այս ու այն կողմը տեղա-
փոխությունից հետո, վերջապես հաստատ-
վեցավ Մովսիս բերդի մեջ, որ գտնվում է
Տեքո գավառում, Անտիոքի մոտերը, և սկսեց
ամրացնել ու հող տանել և շենքերով ճո-
խացնել. մի հոյակապ եկեղեցի կառույց, որ
և հետո յուր որդիների հայրապետանոցը
դարձավ 25 տարու շափ: Այստեղ ծնվեց Գրի-
գորիս 1096 թվին և Ներսես՝ 1102-ին:

Հազիվ դեռ Ներսես կաթից կտրած էր,
երբ պապը՝ Գրիգոր Բ. Վկայասերը նորան
և Գրիգորին Մովսիս իշխանից բերել տվեց յուր
մոտ: Գրիգոր Բ. Վկայասերը մեծ հոգ տա-
րավ նորա կրթության և դաստիարակու-
թյան. և որովհետև փոքր հասակից զրկված
էին երկու եղբայրներն էլ ընտանեկան
գովանքից և աչքերը բացած, զբաղված
տեսել էին եկեղեցական դաս, հոգևոր դաս-
տիարակություն և բարոյական կրթություն.
ուստի երկուսն էլ Գրիգոր Լուսավորչի և
յուրյանց պապի՝ Գրիգոր Բ. Վկայասերի
արժանաւոր հաջորդ եղան և Հայաստան-
յայց Ս. Եկեղեցու հաստատահիմն սյուն:
Նույն ժամանակի ամենանշանավոր վար-
դապետ՝ Ստեփանոս Կարմիրվանեցու, որ և
«Գիտնական» մականունն ստացավ, աշա-
կերտներն եղան: Նորա աշակերտակից էին և
երկու ուրիշ տղաք՝ Իգնատիոս և Սարգիս,
որ կոչվեցավ Շնորհալի:

Վկայասերը վախճանեցավ 1105-ին, բայց
շնորհալի Գրիգորիսին և Ներսեսին, սոցա
իբրև կտակ ավանդեց Բարսեղ կաթողիկո-
սին, որ սնուցանե և կրթե: Գրիգորիսը 10,
իսկ Ներսեսը 4 տարեկան էր մոտավորա-
պես, երբ Բարսեղ հայրապետի խնամքին
հանձնեց նոցա պապը:

Բարսեղ կաթողիկոսի խնամքի տակ Եր-
կուսն էլ աճում ու զարգանում էին կրոնա-
կան և բարոյական դաստիարակության
մեջ:

Հայրապետը Գրիգորիսին հինգ կամ վեց
տարուց հետո վարդապետ օծեց մոտավորա-

պես 1111-ին կամ 1112-ին, երբ նա արդեն
16-ի մեջն էր: Վարդապետ ժամանակն էլ
նորան առաջնորդում էին դեռ յուր վարժա-
պետը, կաթողիկոսը և ուրիշ անձինք: Իսկ
եղբայրը՝ Ներսես, որ փոքր վարդապետու-
թյան ժամանակ 10 տակն էր, դեռ ու-
սումն էր շարունակում և հասակի փոքրու-
թյան պատճառով, Ստեփանոս վարդապե-
տին երկար աշակերտելու բախտն ունեցավ:
Միևնույն ժամանակ նորա վերա հոգալ
սկսեց յուր նորընծա նշաբայր Գրիգորիսը:
Իգնատիոսն ու Սարգիսն էլ ավարտեցին ու-
սումը. առաջինը քաշվելով գնաց Սյավ լե-
րան Շափիր անապատը, երկրորդը Քա-
րաշիթու վանքը քաշվեցավ, յուրյանց ու-
սումն արդյունավորելու:

Բարսեղ կաթողիկոսը զանազան տեղեր
այցելություն արավ յուր հոտի պետքերը
հոգալու, վերադարձին եկավ Քեսուն և այն
տեղերի վանքերումն էր ապրում, և սպա-
սում էր վարդավառի տոներին: Մտադիր էր
վարդավառն անելուց հետո՝ ուխտ գնալ
Նրուապետ, և մինչդեռ վարդահեր ավա-
նում, մի տանիքի վերա, հոգևորական դա-
սով շրջապատված ժամերգություն էր կա-
տարում, տանիքը փռվ է գալիս և վերավոր
հայրապետը խնդրում, որ իրեն տանեն
Սյավ լեռը, ուր և կաթողիկոսական քոչն ու
զավագանը հանձնելով Գրիգոր Բ. Վկայա-
սերի քեռորդի և յուր խնամքին հանձնա-
րարված քսանամյա Գրիգորիսին, պատվի-
րում է եպիսկոպոսներին, որ կաթողիկոս
ձևնադրեն նորան, և ըստ ոմանք, ինքը
ձեռնադրում է նորան եպիսկոպոս և Երես-
նամյա կաթողիկոսությունից հետո, վախ-
ճանում է 1113 թվին:

Գրիգոր Պաշլավունին 1113-ին կաթողի-
կոս է օծվում հազիվ 18 տարեկան հասա-
կում, Գրիգոր Գ. Պաշլավունի անունով:
Ինչքան էլ որ փոքր հասակում կաթողիկոս
լինելը մերձավորներին խորթ էր քանի որ
գիտեին նորա կարն ու ուժը, բայց և այն-
պես հեռավորներից, մանավանդ Աղթամա-
րի եպիսկոպոսությունը, կամ ըստ ոմանք
եպիսկոպոսապետությունը, արհամարհա-
կան աչքով մերժեց Գրիգորիսի կաթողիկո-
սությունը, որովհետև ինքնապիսության ո-
գին վաղուց արդեն արմատացել էր Աղթա-
մարի եպիսկոպոսների մեջ, երբ նորա Արծ-
րունյաց թագավորության ժամանակ կա-
թողիկոսական պատիվ, թերևս կաթողիկոս

էին: Գազիկ, Արծրունյաց և Վասպուրականի թագը կապելուց հետո, կամեցավ, որ, ինչպիսին ինքը քաղաքական տեր էր երկրի, ունենալ և յուր անկախ կաթողիկոսը: Գեորգ կաթողիկոսը նորա խնդրանքով եղբորբորդուն (Գազիկի) 921 թվին եպիսկոպոսապետ ձեռնադրեց Նդիա անունով, բայց ոչ անկախ: Այս եպիսկոպոսապետությունը շարունակում է մինչև Գեորգ Գ. Պահլավունին, երբ Աղթամարի եպիսկոպոսն էր Դավիթը: Սա, պատճառ բերելով նորընտիր հայրապետի հասակը, հարմար առիթ է համարում այս անգամ իրագործելու իր նախորդների ձգտումը, ուստի չէ ընդունում նորան կաթողիկոս և մերժում է: Գրիգոր Գ. Պահլավունին անմիջապես ժողով է գումարում 1114 թվին Սյավ լեռան վերա, ուր ժողովականները նորան օրինավոր հաջորդ են հաստատում, իսկ Դավիթին յուր համախոհներով նզովելով, հակաթոռ են հռչակում: Դավիթը հաստատում է մնում և չէ շեղում յուր դիտավորությունից և առանձին կաթողիկոսություն հիմնադիր է լինում Աղթամարում, որ մինչև օրս էլ շարունակվում է:

Ժողովը շրջաբերականով տեղեկացնում է Արևելյան մյուս եպիսկոպոսներին յուր որոշումը, որոնք համակերպում են ժողովին և Դավիթին մերժելով հակաթոռ են համարում: Այս ժողովով որոշվեցավ դարձյալ կաթողիկոսական ընտրություն ժամանակ կարևոր նշանակություն տալ Բջնա, Հաղբա-տի, Թաղեի և տաթևի եպիսկոպոսին:

Գրիգոր Գ. Պահլավունին յուր հարազատ եղբոր՝ Ներսեսին իբրև հայր և եղբայր ջանք դրեց դատարարակելու և կամաց կամաց եպիսկոպոսական բարձր աստիճանին հասցնելով, (ցանկանում էր) նորան կաթողիկոսական Աթոռին ժառանգ հասցնել. այս անում էր ոչ թե նորա համար, որ եղբայրն էր, այլ տեսնելով նորա ընդունակությունը և արժանիքը: Ներսեսին 1120-ին, երբ նա մոտավորապես 18 տարեկան էր, Գրիգոր Գ. վարդապետ ձեռնադրեց: Ժողովուրդը նկատելով նորա մաքուր վարքը, սուրբ կյանքը, քաղցր կենակցությունը, վայելուչ խոսքն ու շարժվածքը, բազմապատկազ և հաստատ գիտությունը և ընտիր գրիչը, նորան «Շնորհալի» և «Երգեցող» մականուններով պսակեց: Թե ի՞նչ կյանք է ունեցել Շնորհալին մինչև վարդապետությունը՝ գրեթե անհայտ է. այսքան միայն կարելի է ասել, որ այդ շրջանը աշակերտական պետք է համարել, երբ նա դեռ ուսանում էր: Պարապմունքը, ստացած կրթությունը սոքա են՝ Աստվածաշունչ Ս. Գիրք, վարդապետություն և մեկնություն սուրբ հայրերի,

Սրբոց և Եկեղեցու պատմություն, Եկեղեցու կարգ ու կանոնի հմտություն, եկեղեցական երաժշտություն, շարադրություն արձակ կամ ոտանավոր և սոցա նմանները, որոնք ժամանակի անհրաժեշտ գիտություններն են. միևնույն ժամանակ ընտիր հայկաբանություն էր յուրացրել: Այս բոլորի մեջ Շնորհալին կատարյալ հմտություն էր ստացել և յուր ձիրքն ու շնորհքը բազմահարուստ հանճարով զարգացան և «Շնորհալի» անվան հասցրին. իսկ նորա ուսման վայրը Ստեփանոս Գիտնականի՝ վարժապետի կացարանը պետք է կարծել, այն է Կարմիր վանքը, կամ նորա շրջակա և մերձակա անապատներից մեկը:

Որոշակի հայտնի չէ Շնորհալու եպիսկոպոսության տարին. ոմանք կարծում են թե նա եպիսկոպոս եղած ժամանակը 30 տարեկան կլինեք, իսկ ոմանք, թե 20-ից շատ շանցած: Վերջինս գուցե ավելի հավանական լինի, որովհետև նա չէր հոգարում եպիսկոպոս լինել փոքր հասակում: Մանավանդ փոքր էր տալի այն բանից, ոչ չլինի թե ժողովրդի մեջ տարածվի թե ինքը Գրիգոր Գ.ի եղբայր լինելովն է հասնում եպիսկոպոսական աստիճանին, բայց ընդհակառակը ժողովուրդը սիրում և հարգում էր և բոլորն էլ արժանի համարելով նորան այդ աստիճանին, դեռ սպասում էին որ կաթողիկոս ևս կլինի: Վերջապես նա զիջավ և եպիսկոպոս ձեռնադրվեց յուր եղբորից: Իբրև եպիսկոպոս ունեցել է և մի թեմ. սորա մասին յուր ատենաբանության մեջ հիշում է. «Ո՛չ ի տեսչությանս սակաւուն հօտի արբուցի զշուրն հանգստեանս»:

Այսուհետև երկու եղբայրներն ի միասին ձեռք ձեռքի տված, մեծ եռանդով աշխատում են Եկեղեցու և ազգի բարեզարդության համար: Կաթողիկոսին վերաբերյալ գործերը Գրիգոր Գ. անմիջապես էր կատարում, իսկ մյուսները գրեթե Շնորհալու ձեռքից էին անց կենում. Իրկուսն էլ համեմաշխ էին գործում: Շնորհալու հսկողության տակ էին ոչ միայն ներքին կառավարությունը, հայրապետանոցի հոգսերը, այլ և բոլոր գրվածքները, նամակները, պատգամավորությունները, թեպետ ինքը ոչ աթոռակալ և ոչ փոխանորդ էր հայրապետի, ամեն ինչ տեղն ու տեղը ըստ արժանվույն լրացնում էր:

Սոքա բոլորն էլ ապագա կաթողիկոսության տառակոտ առապարեզի մեջ արի դուրս գալու մի տեսակ փորձություն էին: Հիրավի ցույց տվեց այդ փորձերի բովում երկված Ներսես Շնորհալին իր կաթողիկոսության ժամանակ, որ փորձերը, երբոր խնամքը զուր չէին անցել նորա համար:

(Շարունակելի)